

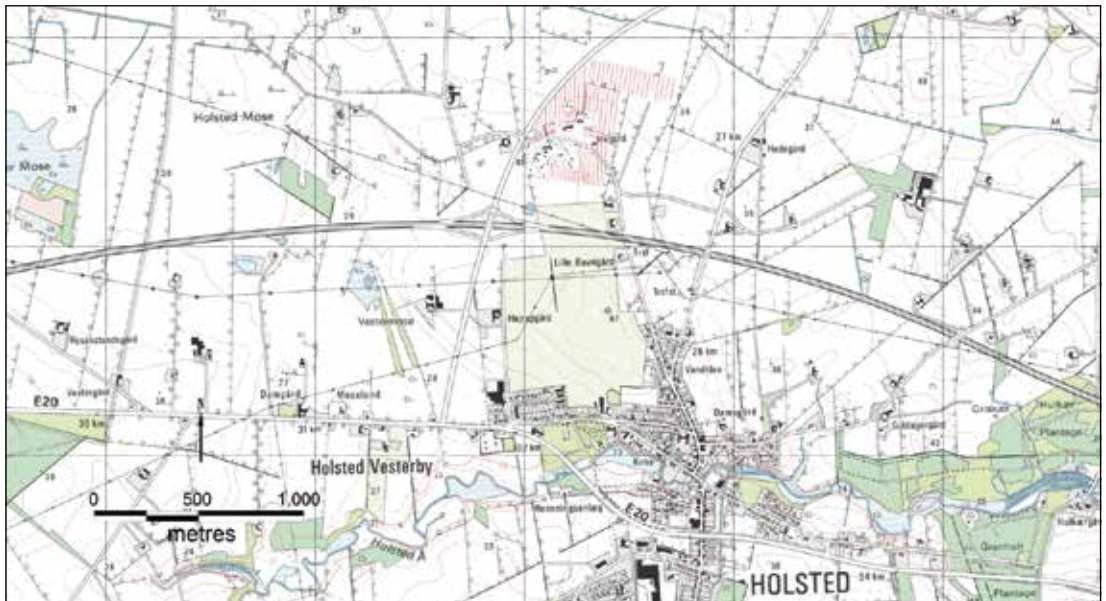
Teglovnene fra Nørre Holsted

Af Lars Grundvad og Martin Risvig

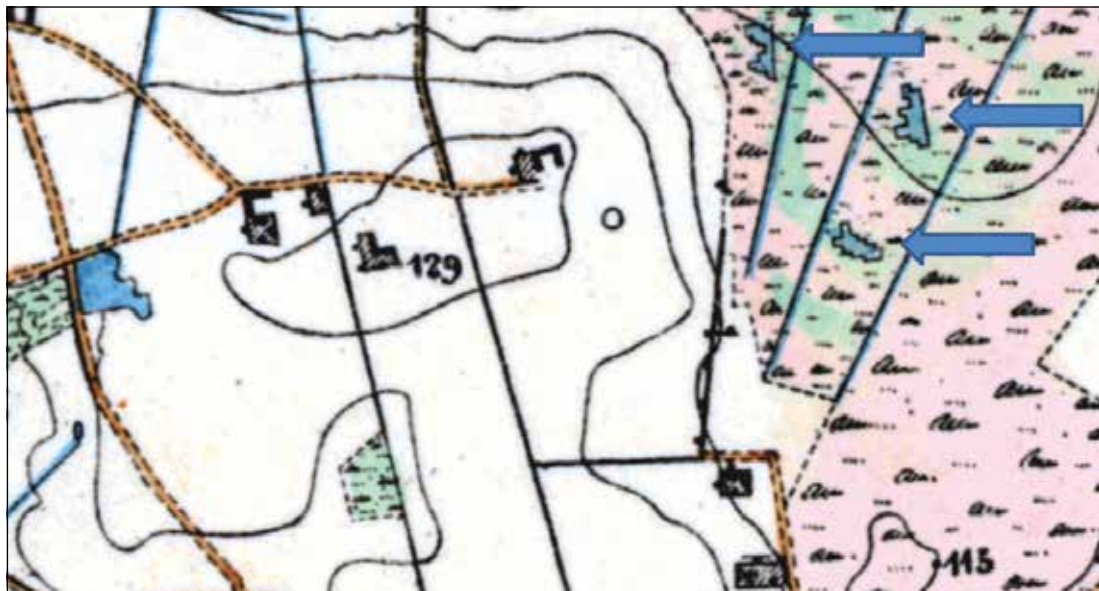
Forud for byggeriet af det store kreaturslagteri nord for Holsted ved E20 motorvejen mellem Kolding og Esbjerg, udgravede 17 arkæologer fra Museet på Sønderskov et i alt 65.000 m² stort areal i perioden mellem oktober 2011 og juli 2012. De overordnede udgravningsresultater blev præsenteret i Fra Ribe Amt 2013.¹

Ved projektets start var der i arkæologisk

henseende store forventninger til arealet. Dette skyldtes områdets undergrundsforhold samt landskabets generelle udformning. Undersøgelsen tog sit udgangspunkt i en markant bakkeø, hvis højeste punkt var beliggende ca. 41 m over havets overflade. Undergrunden bestod primært af fint sand, hvilket øgede chancen for at erkende bopladsspor fra sten- og bronzealder. Også

Udgravningens placering nord for Holsted og motorvej E20 ses her markeret med røde felter.
Grafik: Museet på Sønderskov.

De høje målebordsblade fra 1800-tallet afslører tilstedeværelsen af to gårde på bakkeøens top. Lidt øst derfor ses en højtomt markeret med en cirkel. Med pil er markeret tre tørvegravninger, som skulle vise sig vigtige for forståelsen af de udgravede levn.

© Geodatastyrelsen.

ældre udgravningsresultater særligt på matriklerne mod syd og vest var med til at øge forventningerne. Således undersøgte museet et større areal i forbindelse med anlæggelsen af motorvejsstrækningen E20 i 1993,² og dertil kom undersøgelserne forud for etableringen af Holsted Vandværks pumpehus, som bød på jordfæstegrave fra bondestenalder og en meget stor hustomt fra ældre bronzealder.

Som forventet blev der erkendt velbevarede levn fra de nævnte perioder, men der fremkom også interessante overraskelser såsom en stor gård fra yngre jernalder og ikke mindst levn efter en større produktion af teglsten.

Ovnene – en kort beskrivelse

Allerede inden de arkæologiske forundersøgelser blev udført forud for den hér behandlede udgravning, havde museets arkæologer studeret det historiske kortmateriale, som dækkede udgravningsområdet. På de høje målebordsblade fra slutningen af 1800-tallet sås både en gård ved navn Nørregård, og en gård vest derfor. På det ældre udskiftningskort, som blev tegnet i slutningen af 1700-tallet var Nørregård også at finde, så gården burde være ældre end det.

Det var derfor forventet, at undersøgelsen ville vise spor efter en 1700-tals gård og måske endda give en datering af bygningernes oprindelse. Dette skulle dog ikke vise sig

Den først udgravede teglovn ses her afrenset i fladen. Selve ovnen er det meget rødsorte område mod toppen af fotoet.

Foto: Museet på Sønderskov.

Fyrkammeret registreres ved håndtegnning.

Foto: Museet på Sønderskov.

at være tilfældet, om end der blev udgravet flere affaldshuller på pladsen, hvori det mest sædvanlige affald var jydepotter. Et affaldshul biddrog dog med et interessant fund, nemlig et stykke bøsseflint, der havde siddet i et skydevåben og givet gnist til antændelse af krudtet.

I stedet kunne udgravningen berette stort om en særligt interessant sekundær indtægtskilde for bakkeøens beboere i slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet. Allerede ved forundersøgelsen blev to meget store, ildpåvirkede, teglfyldte plamager erkendt. Det blev antaget, at der var tale om ovne brugt til teglstensbrænding, hvilket skulle vise sig at være sandt. I alt blev der erkendt fire teglovn.³ Dertil blev der fundet to lertagningshuller, hvorfra i hvert fald en del af den ler, der blev brugt til teglstenene kom, samt en meget flot brønd, som havde leveret vand til teglstensproduktionen.

Den første teglovn blev erkendt syd for Mariegårdsvej, lidt neden for lokalitetens højeste punkt. Gruben, hvori ovnen var placeret, målte ca. 13x10 m² på de bredeste steder, men det lod til, at der var to nedgravninger, hvor selve ovnen var yngst. Ovnen var inddelt i to næsten lige store dele – et sydligt ovnkammer og et nordligt fyrområde. Nedgravningen, som havde været brugt til fyring og derved repræsenterede varmekilden, var karakteriseret ved et meget tydeligt brandlag mod bunden samt et tykt lag teglblandet fyldjord derover – det lod altså til, at der kun var fyret én gang i denne meget store ovn. Ved overgangen mellem fyrrum og ovnkammer stod en nydelig mur med fire fyråbninger. Muren var oprindeligt lavet af ubrændte sten, der først brændtes ved fyring, hvilket kunne iagttages ved tilstedeværelsen af stadig ubrændte sten i skifterne nærmest undergrunden.

Det tømte ovnkammer ses her med de fritlagte, dårlige teglsten, de aske- og trækulsholdige varmekanaler og murværket til venstre. Bemærk stenenes kollaps øverst i ovnkammeret.
Foto: Museet på Sønderkov.

Teglovnene var gravet ned i en ældre, meget stor grube, der dog ikke var meget ældre end ovnen, for særligt de øvre dele af fylden var meget lig den fyld, der lå i den kollapsede ovn. Årsagen til placeringen af den ældste nedgravning blev imidlertid tydelig ca. én meter nede i fylden, hvor undergrunden ændrede karakter fra at bestå af rent sand til ler. Denne råforekomst var ellers meget sjældent påvist ved udgravningen, og faktisk havde geologiske analyser vist, at hele højdedraget bestod af sand. Den ældre grube var gravet til en dybde af mindst to meter, hvor grundvandet begyndte at pible ind fra profilen. Den havde fungeret som lertagningshul – et sted, hvor man hentede ler, som eksempelvis kunne bruges til teglsten.

De tre øvrige teglovne var relativt ens dimensions- og formmæssigt, og alle var kendetegnet ved at være mindre end den først udgravede. Derfor vil disse blive beskrevet

samlet i det følgende. De fremstod alle nærmest ottetalsformede mod undergrundsmaterialet. Hvert kammer var svagt rundet i nedgravningen, og ligesom ved den første teglovn var fyr- og ovnkammer afskilt af en mur med fyrhuller, som ledte varmen mellem de to kamre. De to-fire fyrhuller var naturligt betinget af ovnenes generelle omfang.

Fælles for de tre ovne var, at de var trukket en anelse ned fra højderygens topunkt. Dette var givetvist gjort for at kunne grave ovnkammeret ind i den svage skræning. Herved kunne der opnås en isolerende effekt, som holdt på varmen. Fyrkammeret lå også i en vagere nedgravning end ovnkammeret, eftersom hele bundniveauet var tilnærmelsesvist fladt. Antallet af brandlag i fyrkamrene viste, at alle ovne var anvendt mere end én gang. I én af ovnene kunne der endog påvises to forskelligt stablede lag sten, som tydeligt viste, at der havde været to

Et fyrkammer fyldt med brændte tørv ses her støde op mod de tilnurede fyrhuller.

Foto: Museet på Sønderkov.

Tilmurede fyrkanaler ses her med trækul og askelag. Bemærk igen de lukkede fyrhuller.

Foto: Museet på Sønderkov.

separate brændinger.

Dateringsmæssigt var der en marginal forskel på de tre ovne. Én kunne bestemmes til at være ældre end pladsens øvrige. Den var placeret længst mod nord, nær et stort vådområde og midt i en del af feltet, der ellers var kendetegnet ved kogestensgruber, som muligvis skulle dateres til bondestenalderen eller bronzealderen.

Her ses det yderste af en teglovn. Stenene, som lå langs undergrunden, var ikke blevet brændt, og var derfor ikke taget med efter den sidste brænding.

Foto: Museet på Sønderkov.

I en ovn var brændingen næsten mislykkedes totalt. Stenene kunne udgraves i et lag, der var ca. 80 cm tykt.

Foto: Museet på Sønderkov.

Brønden ses her under udgravningen. En del af brønden står stadig, hvorved brøndens lagdeling og fyldmateriale kunne nærstuderes.

Foto: Museet på Sønderskov.

Brøndens nedre stenkonstruktion ses her liggende oven på en ramme af tømmer.

Foto: Museet på Sønderskov.

erkendes internt mellem Nørregård-ovnene, hvor stablingen i den ældste ovn var af den gamle variant.

I tilknytning til ovnene blev der, i det nordligste udgravningsfelt, erkendt og udgravet en meget flot og velbevaret brønd, som mest sandsynligt skulle dateres til slutningen af 1700-tallet. Opfyldningen skete i den første halvdel af 1800-tallet. Brønden lignede i fladen endnu en teglovn, men fremstod dog nærmest dråbeformet efter muldafrømningen. Anlægget blev udgravet i kvadranter, men hurtigt blev det klart, at der ikke var tale om et ovanlæg, men i stedet om en stenforet brønd. Den var konstrueret i en vældig omfangsrig nedgravning, og efter endt brug var den blevet opfyldt med et meget teglholdigt materiale.

Brønden var af en ganske almindelig type, men den var grundet sin unge datering og de våde forhold meget velbevaret. Nedgravningen var gravet nøjagtigt ned til vandspejlet, som fandtes ca. 130 cm under

undergrundsniveau. Herved var den endnu konstant vandførende. Den nederste del af brøndkonstruktionen bestod af en rektangulær ramme af tømmer. Oven på tømmeret var placeret flere lag større sten, som blev stabiliseret ved at ligge op af nedgravningens svagt skrånende sider. De øverste af disse sten var blevet væltet ned i brøndfylden, da man lukkede anlægget, og hjalp formentligt med at forhindre anlægget i at synke unødigt meget sammen. Brønden blev dateret ved en række fine fund. Heriblandt en tekop og en dertilhørende undertallerken samt en intakt lommelærke. Begge disse fund kunne dateres til 1800-tallets første halvdel.

Præindustriel teglproduktion ved Nørregård i perioden ca. 1700-1800

I løbet af 1700-tallets sidste halvdel var det blevet stadig mere normalt for landbefolkningen at brænde tegl, hvis de naturligt forekommende råforekomster tillod det.⁴

Der skulle naturligvis bruges store mængder ler til stenene, og dertil skulle der bruges enorme mængder brændsel. Produktionen indledtes med at finde ler, der var anvendeligt. Dette ler skulle derpå æltes på et dertil indrettet stenlag. Sådanne stenlag kunne desværre ikke påvises ved udgravningen, hvilket muligvis skyldtes, at de oprindeligt var placeret nær muldoverfladen, og derfor med tiden blev fjernet ved eksempelvis pløjning. Efter æltningsprocessen skulle hver teglsten formes og stryges separat i rektangulære kasseforme. Herefter skulle alle stenene tørre inden selve brændingen. I forbindelse med denne tørring opstod ofte et pudsigt problem, nemlig det at en hund eller kat, eller sågar et lille barn forvildede sig ind over de bløde lerblokke, og derved blev deres fodspor efterfølgende brændt ind i eftertiden. Særligt én af ovnene frembragte sten med hundespor – pudsigt nok blev der fundet et hundeskælet i netop den ovn.

Endeligt skulle der også være et større mandskab til at betjene ovnen og særligt til at styre brændingen. Fra en række nedskrevne personskildringer ved vi, at selve brændingen tog ca. en uge, og at varmen skulle være konstant.⁵ Ovnkammeret var overdækket og havde formentligt et udtræk, som gjorde det lettere at styre varmegenemstrømningen. Mellem fyrrummet og ovnkammeret var der altid en teglstensvæg. I denne mur, var der – på de hér erkendte ovne – mellem to og fire fyrehuller, som ledte varmen fra ilden ind omkring teglen. I enkelte tilfælde kunne det endnu ses, at muren var lavet af ubrændte sten, og i andre tilfælde var åbningerne blevet lukket med opstablede sten. Dette skete givetvis også

En hund havde forvildet sig ind over de nystrøgne teglsten og efterladt et fodspor i én af stenene. Stenen var dog forsøgt brændt efterfølgende, hvorved aftrykket blev forevigt.

Foto: Museet på Sønderskov.

med henblik på at styre varmetilførslen. Inde i kammeret var teglstenene stablet systematisk, og der var lavet trækkanaler, hvor varmen kunne løbe. Ovnkammerets sider kunne ligeledes være konstrueret af ubrændte sten, og ofte var kun de nederste skifter blevet brændt igennem. Derfor kunne der også være våde sten til stede under udgravningen af de enkelte ovne.

Hvis brændingen ikke var tilstrækkelig intensiv, blev stenene ikke hærdet, og hvis temperaturen var for høj, smeltede stenene – i begge tilfælde ville en hel uges arbejde være spildt. For at holde ilden ved lige, skulle der være mandskab ved brændingen konstant, og der måtte være en passende

Den nedkulede hund ses her liggende nær toppen på et af fyrehullerne. Hunden var blevet begravet, mens opfyldningen af tegloven var i gang.

Foto: Museet på Sønderkov.

forsyning af tørv. Man ved, at der pr. teglsten skulle brændes to stk. tørv, så den samlede arbejdsbyrde var meget stor. Det krævede sit at skaffe denne mængde brændsel, særligt eftersom det ikke var ualmindeligt at brænde mere end 10.000 teglsten af gangen. En fuldenendt brænding var ikke garanti for en perfekt produktion af sten. Ofte var flere sten ikke færdige, og andre gange var de smeltet sammen til store klumper. En uhel-

dig fællesnævner for alle ovnene ved Nørregård var, at de alle kollapsede i forbindelse med en brænding. I alle tilfælde på nær ét havde man forsøgt at grave sig ned til teglstenene for at redde de færdigbrændte sten op. De ikke-færdige sten var dem, der blev fundet ved denne udgravning. Slutteligt blev hullet fyldt op med forhåndenværende materiale, og stedet blev forladt.

Hvor fandt man råstofferne?

Som nævnt havde geologiske undersøgelser af bakkeøen vist, at undergrunden tilnærmelsesvis kun bestod af sand. Dette var også det umiddelbare indtryk arkæologerne stod med, da al mulden var rømmet. For forståelsen af placeringen af disse teglovne, var der derfor interessant at undersøge, hvor råstofferne til teglproduktionen kom fra.

Til denne analyse blev det historiske kortmateriale anvendt – især de første matrikelkort var gavnlige for dette arbejde. Dette skyldes, at disse giver en meget detaljeret gengivelse af det landbrugsøkonomiske landskab, inden dræningerne, kunstgødning og omfattende industrialisering forandrede landskabet for evigt. Kortet over Nørre Holsted Bys jorde blev i første omgang opmålt i 1788, sandsynligvis forud for udskiftningen. Under den omfattende første matrikulering af landet, kopierede man i 1820 kortet, hvorved endnu et lag af information kan uddrages fra disse kort. Det var håbet, at vi måske kunne se teglovnene angivet på kortet, mens det var forventet, at vi ville kunne se nærområdets færdselsårer samt fællesarealer. Ud fra disse informationer, ville vi i givet fald kunne foreslå, hvorfra man havde skaffet råstofferne til teglproduktionen.

Flere steder på kortet optræder betegnelsen "Fælleds". Som ordet næsten siger, er der tale om jorde, der i hvert fald på et tidspunkt er blevet brugt af landsbyen i fællesskab. Det drejer sig dels om et engstykke i ejerlavets nordvestlige del, et stykke jord ved selve landsbyen, en større tørvemose centralt i ejerlavet, og en større lergrav i den østlige periferi af ejerlavet.

En del af den ler, der blev brændt i den først udgravede ovn stammede jo fra den grube, man havde anlagt ovnen i. Hvorfra leret til stenene i de øvrige tre ovne kom, var uvist, men en analyse af de lokale færdselsårer løftede måske sløret for dette. Det er en anelse usikkert, hvornår vejen til Nørre Holsteds fælles lergrav blev sløjfet, men det er sandsynligt, at den var i brug endnu i 1820, og herved er det muligt, at denne lergrav leverede den ler, der skulle formes og brændes. Via vejene i ejerlavet er der mellem 3,2 og 3,7 km fra Nørregård-teglovnene til lergraven. En lang, men måske ikke urealistisk tur. Under udgravningen af teglovnene fik museets personale dog også udpeget et mindre vådområde, ca. 600 meter fra ovnene, der pr. lokal mundtlig overlevering går for at være en tidligere lergrav. Denne optræder ikke på kortene, og placeringen er ikke inden for teglovnenes matrikel, men der er selvsagt intet til hindring for, at det i stedet er her, der er hentet ler. Uanset hvilken grav, leret kom fra, var der herved relativt let adgang til ler.

Teglproduktionens andet centrale råstof, brændsel, fandtes formentligt også i rigt mål rundt om hele undersøgelsesområdet. Ifølge lokalhistorisk interesserede besøgene på udgravningen, var der nemlig i vid udstrækning brugt tørv til teglbrænding i lokalområdet. Det er en meget rimelig antagelse, at dette har lang præcedens i det skovfattige, men moserige område. Matriklen, hvorpå ovnen er fundet, indeholder da også et moseområde øst for ovnene, hvor der kunne graves tørv, og dertil kommer, at ejerlavet havde en fælles tørvemose, som også kunne bidrage til mængderne. Denne råstofind-

Fælleds Tørvemosen, som lå midt i ejerlavet. I denne mose måtte alle fra lavet, i hvert fald en overgang, hente tørv.

Grafik: Museet på Sønderkov.

Fælleds Lergraven som lå omtrent 3,5 km fra Nørregård. Den omtalte vej strækker sig ud af kortets venstre side. Stregerne på den stiplede kant af den synlige del af vejen, angiver at den på et tidspunkt er sløjet.

Grafik: Museet på Sønderkov.

vinding er beliggende kun 300 meter fra ovnene. Således var brændselsmængderne særdeles let tilgængelige på pladsen.

Ved tilstedeværelsen af den endnu vandførende brønd, som blev beskrevet ovenfor, må alle råstoffer til denne, ikke helt lille produktion af teglsten have været relativt let tilgængelige for Nørre Holsteds teglbrændere. Noget tyder tilmed på, at de arbejdende har skaffet sig selv ekstra energi i form af alkohol, hvilket kunne ses ved fundet af den flot bevarede, mundblæste glassommelærke.

Afslutning

Som det ses, var produktionen af teglsten omfattende. Det lykkedes desværre ikke at udrede, hvor de tusindvis af sten var blevet brugt. Muligvis var en del anvendt ved byggeriet af de bygninger, som ved slutningen af 1700-tallet og i det tidlige 1800-tal stod på bakkeøen nord for Nørre Holsted. Det er dog bestemt også muligt, at stenene blev brugt som en handelsvare og derved bidrog til gårdenes økonomiske drift. Sikkert er det dog, at produktionen krævede store naturlige ressourcer og en enorm arbejdsindsats af de arbejdsmænd, der gennem dag og nat i hele uger overvågede brændingen.

Litteratur

- Grundvad, Lars & Martin Egelund Poulsen, 2013: De arkæologiske undersøgelser på Danish Crown-grunden ved Nørre Holsted. *Fra Ribe Amt 2013*, s. 63-72.
- Kragelund, T. Tobiassen, 1953: *Gamle vestjyder fortæller om tegl- og kalkbrænding*. København.
- Pedersen, Vibeke Juul, 2007: Fire teglovne – spor efter teglbrænding i Herning Museums område. *Midtjyske fortællinger 2007*, s. 109-120.
- Rindel, P.O., 1993: Motorvejen – et tværsnit gennem oldtiden. *Fra Ribe Amt 1993*, s. 18-37.

Noter

- 1 Grundvad og Poulsen 2013.
- 2 Rindel 1993.
- 3 Museet på Sønderkov påviste endnu tre teglstensovne på dette højdedrag i foråret 2013. Det skete vest for Grindstedvej i forbindelse med anlæggelsen af en rundkørsel ved Sekærvej. Disse ovne blev kun påvist i fladen, og blev ikke nærmere undersøgt, da bygherre fravalgte de pågældende arealer til videre anlægsarbejder. I alt kendes der herved syv teglbrændingsovne på højdedraget, så der må have været tale om en større, lokal teglstensproduktion.
- 4 Pedersen 2007, s. 116-117.
- 5 Kragelund 1953.

Lars Grundvad, født 1983, cand.mag. i middelalder- og renæssancearkæologi, museumsinspektør ved Museet på Sønderkov. Har skrevet en række artikler om udgravninger udført af Museet på Sønderkov, særligt om emner i perioden sen yngre stenalder.

Martin Risvig, født 1983, cand.mag. i middelalder og renæssancearkæologi, museumsinspektør inden for arkæologien, Holstebro Museum. Inden da projektansat på Museet på Sønderkov og deltog i udgravningerne af de her omtalte anlæg.